

Rode hongersnood

Van Anne Applebaum verscheen eveneens bij Ambo|Anthos uitgevers

Goelag. Een geschiedenis
IJzeren Gordijn. De inlijving van Oost-Europa 1944-1956

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van
de nieuwste boeken van Ambo|Anthos uitgevers via
www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

Anne Applebaum

Rode hongersnood

Stalins oorlog tegen Oekraïne

Vertaald door Bep Fontijn
en Willem van Paassen

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 2984 5

© 2017 Anne Applebaum

© 2018 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos uitgevers,
Amsterdam en Bep Fontijn en Willem van Paassen

Oorspronkelijke titel *Red Famine. Stalin's War on Ukraine*

Oorspronkelijke uitgever Doubleday

Omslagontwerp Studio Jan de Boer

Omslagillustratie © Hulton Deutsch / Contributor / Getty Images

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Жертвам
Aan de slachtoffers

Inhoud

Kaarten

- Sovjet-Unie en Oost-Europa, 1922 8
- Oekraïne, 1922 10
- Hongersnood, 1932-1934 12
- Fysieke geografie van Oekraïne, 1932 14

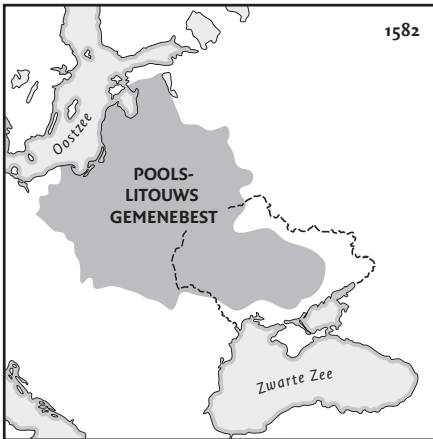
Voorwoord 17

Inleiding: De Oekraïense kwestie 23

- 1 De Oekraïense revolutie, 1917 33
- 2 Opstand, 1919 59
- 3 Hongersnood en wapenstilstand, de jaren twintig 73
- 4 De dubbele crisis, 1927-1929 95
- 5 Collectivisatie: revolutie op het platteland, 1930 122
- 6 Opstand, 1930 146
- 7 De collectivisatie mislukt, 1931-1932 164
- 8 Hongersnoodbesluiten, 1932: Vorderingen, zwarte lijsten en grenzen 188
- 9 Hongersnoodbesluiten, 1932: Het einde van de oekraïnisering 205
- 10 Hongersnoodbesluiten, 1932: De doorzoekingen en de doorzoekers 220
- 11 Verhongering: lente en zomer 1933 237
- 12 Overleven: voorjaar en zomer 1933 256
- 13 Nasleep 270
- 14 De doofpot 286
- 15 De Holodomor in de geschiedenis en de herinnering 307

Nawoord: Heroverweging van de Oekraïense kwestie 331

Dankwoord	345
Noten	347
Korte opmerking over de transliteratie	393
Bibliografie	394
Fotoverantwoording	405
Register	407

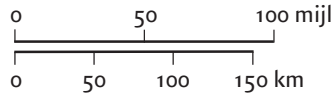
Sovjet-Unie en Oost-Europa, 1922

- USSR
- - - - Sovjetrepubliek
- Andere landsgrens

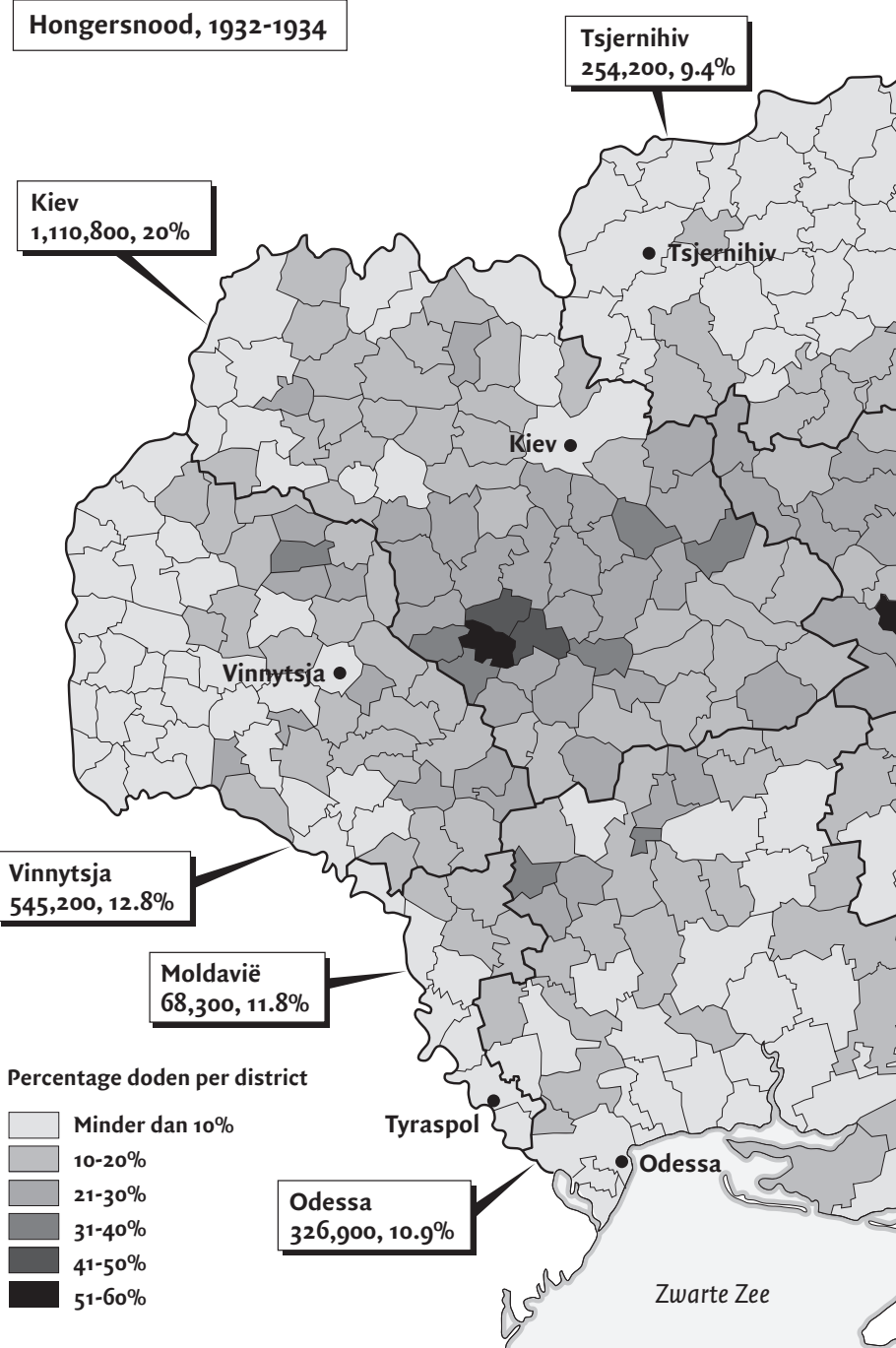

Oekraïne, 1922

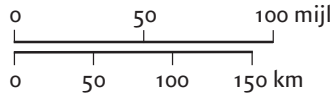

Hongersnood, 1932-1934

Percentage doden per district

- Minder dan 10%
- 10-20%
- 21-30%
- 31-40%
- 41-50%
- 51-60%

Charkov
1,037,600, 18.8%

Charkov •

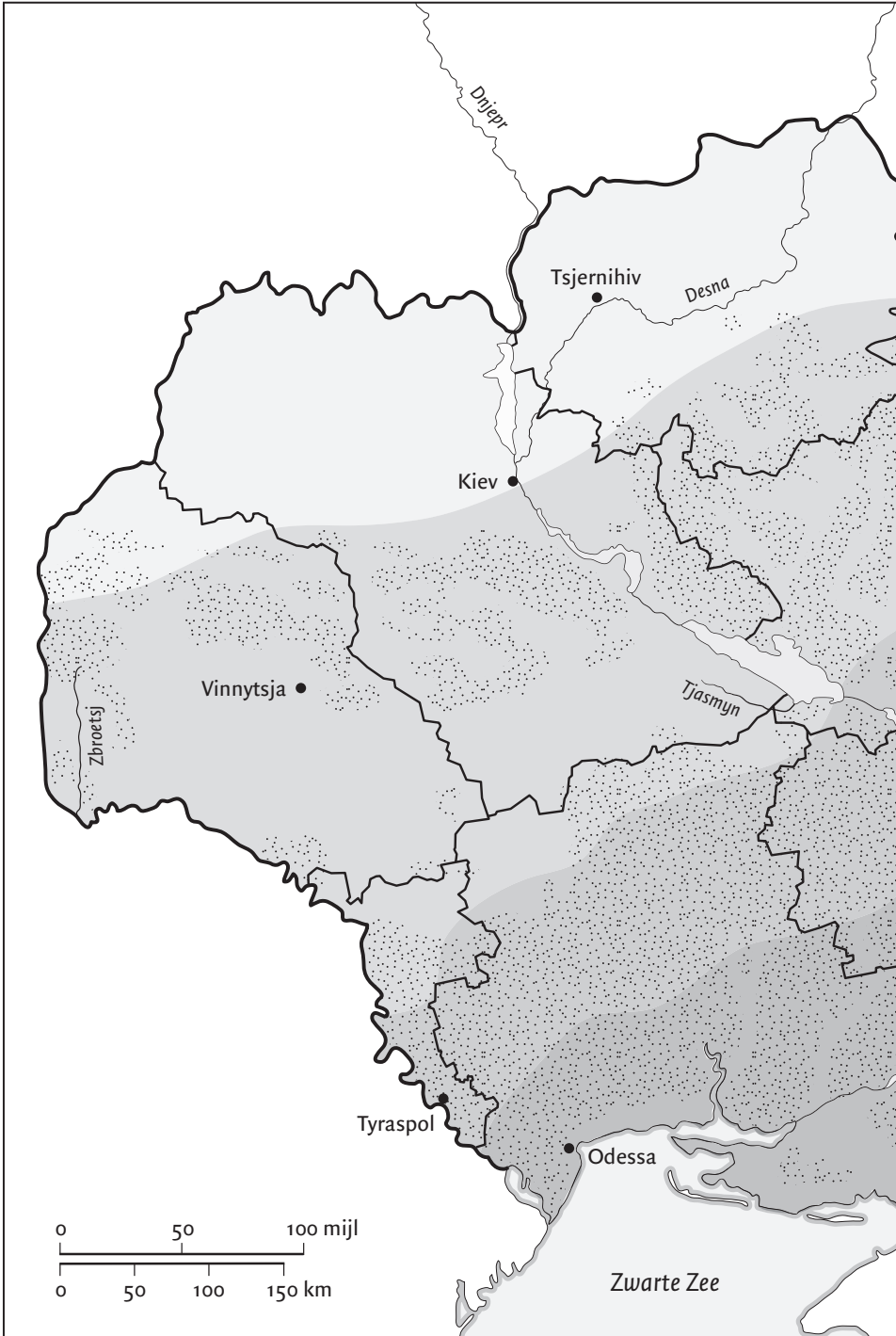
Dnjepropetrovsk •

• Donetsk

Donetsk
230,800, 5.4%

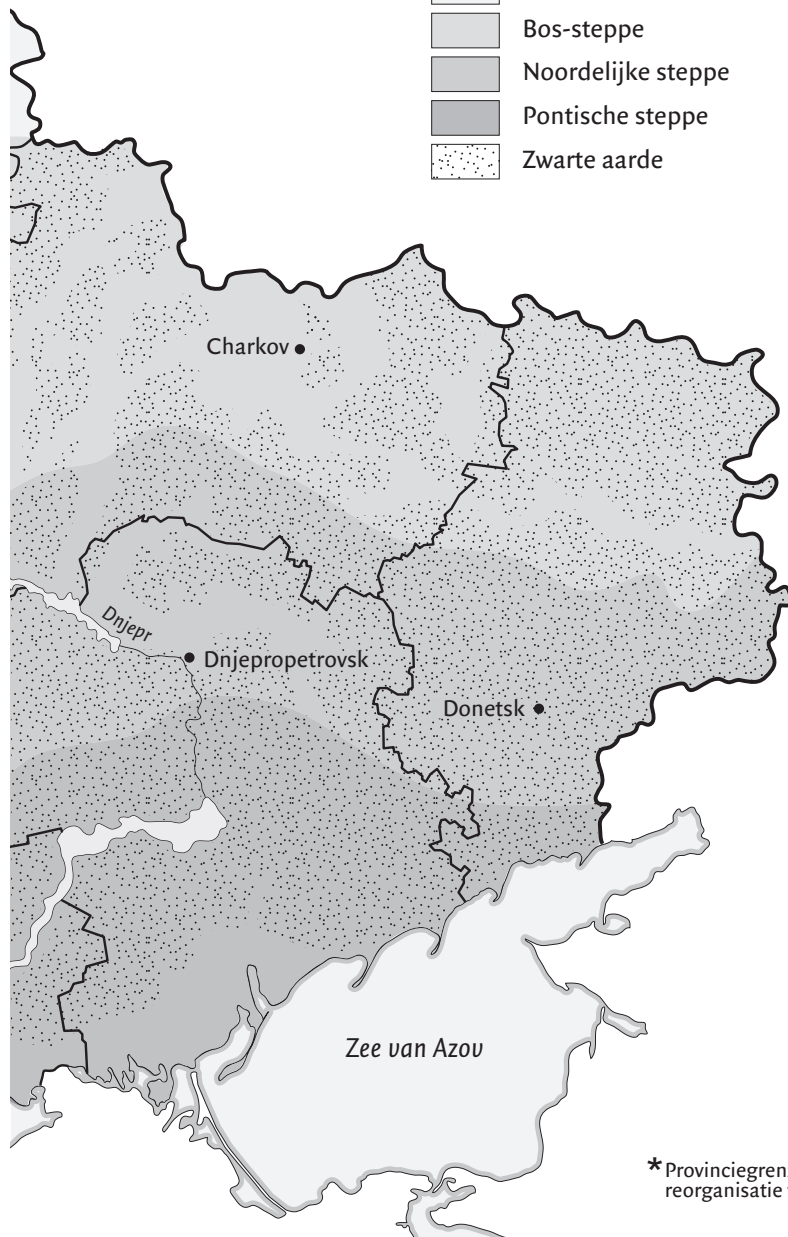
Dnjepropetrovsk
368,400, 10%

Zee van Azov

Fysieke geografie van Oekraïne, 1932*

- Bos
- Bos-steppe
- Noordelijke steppe
- Pontische steppe
- Zwarte aarde

* Provinciegrenzen na de reorganisatie van 1932

Voorwoord

Er waren volop waarschuwingstekens. In de vroege lente van 1932 begon de plattelandsbevolking van Oekraïne te verhongeren. Rapporten van de geheime politie en brieven uit de graan verbouwende regio's van heel de Sovjet-Unie – de Noordelijke Kaukasus, de Wolga-regio, Westelijk Siberië – spraken over kinderen met opgezwollen buiken van de honger, over gezinnen die gras en eikels aten, over boeren die hun huis achterlieten om op zoek te gaan naar eten. In maart ontdekte een medisch comité lijken op straat in een dorp vlak bij Odessa. Niemand had genoeg kracht om die te begraven. In een ander dorp probeerden de autoriteiten het sterftecijfer voor de buitenwereld verborgen te houden. Ze ontkenen dat er iets aan de hand was, zelfs toen bezoekers aan het dorp het met eigen ogen konden zien.¹

Sommige mensen schreven rechtstreeks naar het Kremlin en vroegen om een verklaring:

Eerwaarde kameraad Stalin, is er een Sovjetwet die stelt dat dorpingen honger moeten lijden? Want wij, arbeiders op een collectieve boerderij, hebben sinds 1 januari geen sneetje brood meer ontvangen [...]. Hoe kunnen we een socialistische volkseconomie opbouwen als we tot de hongerdood veroordeeld zijn, aangezien de oogst pas over vier maanden binnengehaald kan worden? Waar zijn we voor gestorven op de slagvelden? Om honger te lijden en toe te kijken hoe onze kinderen van de honger omkomen?²

Anderen konden onmogelijk geloven dat de Sovjetstaat verantwoordelijk was:

Dagelijks komen er tien tot twintig gezinnen van de honger om in de dorpen, kinderen lopen van huis weg en de treinstations zijn overvol met wegluchtende dorpsbewoners. Op het platteland zijn er geen paarden of vee over [...]. De bourgeoisie heeft hier een echte hongersnood gecreëerd, als onderdeel van het kapitalistische plan om de hele plattelandsbevolking tegen de Sovjetregering op te zetten.³

Maar het was niet de bourgeoisie die de hongersnood had gecreëerd. Het rampzalige besluit van de Sovjet-Unie om boeren te dwingen hun land af te staan en zich bij collectieve boerderijen aan te sluiten; het uit hun huizen zetten van de 'koelakken', de rijkere boeren; de chaos die erop volgde; dat beleid, waarvoor uiteindelijk Jozef Stalin, de algemeen secretaris van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie, verantwoordelijk was, had ertoe geleid dat het platteland op de rand van een hongersnood balanceerde. In de lente en zomer van 1932 stuurden veel van Stalins collega's hem vanuit heel de Sovjet-Unie dringende berichten waarin ze de crisis beschreven. Met name de leiders van de Communistische Partij in Oekraïne waren wanhopig, en sommigen schreven hem lange brieven waarin ze hem om hulp smeekten.

Velen van hen geloofden, aan het eind van de zomer van 1932, dat een grotere ramp nog steeds voorkomen kon worden. Het regime had om internationale bijstand kunnen vragen, zoals tijdens de vorige hongersnood in 1921. Het had de graanexport stop kunnen zetten, of de als een straf ervaren graanvorderingen volledig kunnen stoppen. Het had de plattelandsbevolking in de verhongerende regio's hulp kunnen bieden, en dat is in een bepaalde mate ook wel gebeurd – maar het was lang niet genoeg.

Het Sovjetpolitbureau, het eliteleiderschap van de Communistische Partij, nam daarentegen in de herfst van 1932 zelfs een reeks besluiten die de hongersnood op het Oekraïense platteland juist uitgebreider en erger maakte, en tegelijkertijd hielden ze de boeren tegen die uit de republiek weg wilden op zoek naar eten. Op het dieptepunt van de crisis drongen georganiseerde teams van politieagenten en partijactivisten – gedreven door honger, angst en een decennium vol haatzaaiende, samenzweerderige retoriek – de huizen van boeren binnen, waar ze alles roofden wat maar eetbaar was: aardappels, bieten, pompoenen, bonen, erwten, alles wat op het fornuis en in de kasten stond, boerderijdieren en huisdieren.

Het leidde tot een ramp: tussen 1931 en 1934 kwamen in heel de Sovjet-Unie minstens 5 miljoen mensen van de honger om, onder wie meer dan 3,9 miljoen Oekraïners. De hongersnood van 1932-1933 had zo'n enorme omvang dat er in die tijd over geschreven werd in publicaties van mensen die het land ontvlucht waren. Later werd de hongersnood de *Holodomor* genoemd, een term die afgeleid is van de Oekraïense woorden *holod*, 'honger', en *mor*, 'uitroeiing'.⁴

Maar de hongersnood was nog maar de helft van het verhaal. Toen de plattelandsbevolking aan het sterven was, voerde de geheime politie van de Sovjets tegelijkertijd een aanval uit op de Oekraïense intellectuele en politieke elites. Terwijl de hongersnood zich uitbreidde, begon er een campagne van laster en onderdrukking gericht tegen Oekraïense intellectuelen, professoren, museumconservatoren, schrijvers, kunstenaars, priesters, theologen, ambtenaren en bureaucraten. Iedereen die in verband gebracht kon worden met de Oekraïense Volksrepubliek, die maar een paar maanden bestaan had vanaf juni 1917, ieder-

een die de Oekraïense taal en Oekraïense geschiedenis propageerde, iedereen met een onafhankelijke literaire of artistieke loopbaan, kon publiekelijk belasterd, gearresteerd, naar een strafkamp gestuurd of geëxecuteerd worden. Mykola Skrypnyk, een van de bekendste leiders van de Oekraïense Communistische Partij, kon niet langer aanzien wat er gebeurde en pleegde in 1933 zelfmoord. Hij was niet de enige.

Alles bij elkaar genomen, leidden deze twee beleidsmaatregelen – de Holodomor in de winter en lente van 1933 en de onderdrukking van de Oekraïense intellectuele en politieke klasse in de maanden die daarop volgden – tot de sovjetisering van Oekraïne, de verwoesting van het Oekraïense nationale idee, en de uitschakeling van ook maar enige Oekraïense bedreiging voor de Sovjetenheid. Raphael Lemkin, de Pools-Joodse advocaat die het woord ‘genocide’ bedacht, noemde het Oekraïne van die periode het ‘klassieke voorbeeld’ van dit begrip: ‘Het is een geval van genocide, van verwoesting, niet alleen van individuele personen maar ook van een cultuur en een land.’ Sinds Lemkin de term ‘genocide’ bedacht heeft, is men het begrip op een specifiekere, meer juridische manier gaan gebruiken. Het is ook een controversiële toetssteen geworden, een begrip dat door zowel de Russen als de Oekraïners wordt gebruikt, evenals door verschillende groepen binnen Oekraïne, voor politieke discussies. Om die reden staat er in het nawoord van dit boek een afzonderlijke discussie over de Holodomor als ‘genocide’, evenals over Lemkins Oekraïense connecties en invloeden.

Het centrale onderwerp van dit boek is concreter: wat gebeurde er feitelijk in Oekraïne tussen 1917 en 1934? Met name: wat gebeurde er in de herfst, winter en lente van 1932-1933? Welke reeks van gebeurtenissen en welke mentaliteit leidden tot de hongersnood? Wie was er verantwoordelijk voor? Hoe past deze vreselijke periode binnen de bredere geschiedenis van Oekraïne en van de Oekraïense nationale beweging?

Net zo belangrijk is de vraag: wat gebeurde er daarna? De sovjetisering van Oekraïne begon niet met de hongersnood en eindigde daar ook niet mee. De arrestatie van Oekraïense intellectuelen en leiders ging gewoon door tijdens de jaren dertig. Meer dan een halve eeuw daarna bleven opeenvolgende Sovjetleiders het Oekraïense nationalisme, in wat voor vorm ook, hardvochtig bestrijden, of dat nu in de vorm van een naoorlogse opstand was of zo dissident als in de jaren tachtig. In die jaren had de sovjetisering vaak de vorm van een russificatie: de Oekraïense taal werd naar het tweede plan geschoven, de Oekraïense geschiedenis werd niet onderwezen.

Maar bovenal werd de geschiedenis van de hongersnood van 1932-1933 niet onderwezen. De Sovjet-Unie weigerde zelfs tussen 1933 en 1991 eenvoudigweg te erkennen dat er ook maar een hongersnood had plaatsgevonden. De Sovjetstaat vernietigde archieven, zorgde ervoor dat sterftcijfers niet naar de hongerdood verwezen, paste zelfs publiekelijk beschikbare officiële bevolkingsstatis-

tieken aan om te verbloemen wat er echt gebeurd was.⁵ Zolang de Sovjet-Unie bestond, was het niet mogelijk om een volledig gedocumenteerd historisch verslag te schrijven van de hongersnood en de daarmee gepaard gaande onderdrukking.

Maar in 1991 werd Stalins ergste vrees bewaarheid. Oekraïne verklaarde zich onafhankelijk. Er kwam inderdaad een einde aan de Sovjet-Unie, deels als gevolg van het Oekraïense besluit om eruit te stappen. Voor het eerst in de geschiedenis ontstond er een soeverein Oekraïne, met een nieuwe generatie Oekraïense historici, archivariissen, journalisten en uitgevers. Dankzij hun inspanningen kan het volledige verhaal van de hongersnood van 1932-1933 nu verteld worden.

Dit boek begint in 1917, met de Oekraïense revolutie en de Oekraïense nationale beweging die in 1932-1933 de kop ingedrukt werd. Het boek eindigt in het heden, met een discussie over het huidige beleid ten aanzien van het collectieve geheugen in Oekraïne. Het richt zich op de hongersnood in Oekraïne, die, hoewel het een onderdeel van de grotere Sovjethongersnood was, unieke oorzaken en kenmerken had. De historica Andrea Graziosi merkte op dat niemand de algemene geschiedenis van de ‘nazigruwelikheden’ verwacht met het heel specifieke verhaal van Hitlers vervolging van de Joden of zigeuners. Volgens dezelfde logica bespreekt dit boek de Sovjetbrede hongersnooden tussen 1930 en 1934 – die ook tot hoge sterftecijfers leidden, met name in Kazachstan en bepaalde provincies van Rusland – maar richt het zich specifiek op de tragedie van Oekraïne.⁶

Het boek vormt ook een weerspiegeling van zo’n vijftienvijftig jaar wetenschappelijk werk over Oekraïne. Begin jaren tachtig verzamelde Robert Conquest alles wat toen voor het publiek beschikbaar was over de hongersnood en hij gaf in 1986 het boek *The Harvest of Sorrow* uit, dat nog steeds een oriëntatiepunt is binnen wat er over de Sovjet-Unie is geschreven. Maar in de drie decennia daarna zijn er, met het einde van de Sovjet-Unie en de opkomst van een soeverein Oekraïne en diverse brede nationale acties om mondelinge geschiedenis en autobiografieën te verzamelen, duizenden nieuwe getuigenissen bij gekomen vanuit het hele land.⁷ In diezelfde periode zijn archieven in Kiev – in tegenstelling tot die in Moskou – toegankelijker en gemakkelijker in het gebruik geworden; het percentage niet-geclassificeerd materiaal behoort tot het hoogste in Europa. Financiële steun van de Oekraïense regering moedigt wetenschappers in Oekraïne aan om verzamelde documenten te publiceren, waardoor research nog gemakkelijker is geworden.⁸ Erkende wetenschappers op het gebied van de hongersnood en de stalinistische periode in Oekraïne – zoals Olga Bertelsen, Hennadii Boriak, Vasyl Danylenko, Lyudmyla Hrynevych, Roman Krutysk, Stanislav Kulchytsky, Yuri Mytsyk, Vasyl Marochko, Heorhii Papakin, Ruslan Pyrih, Yuri Shapoval, Volodymyr Serhiichuk, Valerii Vasylyev, Oleksandra Veselova en Hennadii Yefimenko – hebben tal van boeken en monografieën uitgebracht, waaronder verzamelingen met herdrukken van documenten maar ook van ver-